

DOĞU KARADENİZ KIPÇAKLARI

İbrahim TELLİOĞLU*

ÖZET

Doğu Karadeniz Kıpçakları bölgenin tarihinde en derin iz bırakan toplulukların başında gelir. XII. yüzyılın sonlarında Gürcistan'dan yöreye göç eden Kıpçaklar, Artvin-Trabzon arasındaki Hristiyanlar arasında askerî bakımdan en güçlü unsur olmuşlardır. XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Komnenoslarla işbirliği yaparak bölgenin Müslümanlara karşı savunmasında aktif olarak yer almışlardır. Bunun karşılığında Trabzon'a güneyden ulaşan bütün stratejik mevkiiler Kıpçaklara verilmiştir. Bölgede Kıpçak ismi taşıyan yerleşim birimleri bu hatları tarif eder mahiyettedir. Yerleştikleri alanlardaki Hristiyanların büyük kısmını oluşturdukları Rum kaynaklarından anlaşılmaktadır. Osmanlı dönemiyle birlikte büyük kısmı İslamiyet'i benimsemişlerdir. Günümüze kadar aynı yerlerde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bugün Doğu Karadeniz bölgesinin antropolojik, kültürel ve filolojik dokusundaki etkileri oldukça fazladır.

Anahtar Kelimeler: Kıpçaklar, Gürcistan, Doğu Karadeniz bölgesi, Ortodoksluk, İslamiyet

ABSTRACT

The eastern Black Sea Kiptchaks are one of the tribes leaving the deepest impact in the history of the region. The Kiptchaks who moved to the region from Georgia at the end of the twelfth century are the strongest ones among the Christians living between Artvin and Trabzon in terms of military aspect. They actively took part in the fight to defend the region against the Muslims by collaborating with the Komnenos from the end of the thirteenth century on. In turn all the strategic spots leading to Trabzon from the south were given to them. The names that belong to Kiptchaks in the region explain these lines. It is understood from the Greek sources that they make up the majority of the Christians in the places where they settled down. They adopted the Islam when the Ottoman reign started. They have maintained their existence in the same places upto now. They have left an important effect up on the anthropological, cultural and philological structure of the eastern Black Sea region.

Keywords: Kiptchaks, Georgia, Eastern Black Sea Region, Orthodoxy, Islam

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, SAMSUN.
telliogluibrahim@gmail.com

Kıpçaklar, çeşitli özellikleri ile diğer Türk boylarından ayrılır. Onların en belirgin özelliklerinden birisi Türkler içerisinde sarışın, mavi gözlü tek topluluk olmalarıdır. Kıpçaklara farklı dillerde verilen Polovtsy, Falben, Chardeş gibi isimlerin hepsi sarışın anlamına gelen kelimelerden türemiştir (Kurat 1992: 69 vd; Rásonyi 1993: 136) Kıpçakların göçtükleri yerlerdeki milletlerle ilişkileri de onları farklı bir konuma taşır. Esas itibarıyla Orta Asya, Volga-Yayık, Donetz-Ten, Tuna ve batı grupları olmak üzere beş ana gruba ayrılan (Rásonyi 1992: 92) ve Macaristan'dan Gürcistan'a, Balkanlardan Mısır'a kadar pek çok yerde yerleşik hayata geçen Kıpçaklar, buradaki halklarla karışmışlardır. Balkanlar, Doğu Avrupa ile Kafkasların güneyine göç edenlerin Hristiyanlığı benimsediği ve yerli unsurlar içerisinde kimliklerini büyük ölçüde yitirdiği bilinmektedir. Ancak bir kısmı da antropolojik ve etnolojik olarak gittikleri yerlerde varlığını sürdürmektedir. Kıpçakların göç ettiği ve tarihinde büyük rol oynadığı yerlerden birisi de Doğu Karadeniz bölgesidir.

Kıpçaklar, milattan çok önceki zamanlardan beri Doğu Karadeniz bölgesini bilmektedir. Onların daha Türkistan'daki tarihlerinin karanlıkta kaldığı bir zamanda, MÖ. IV. yüzyılda Karadeniz'in doğu kısmında var oldukları Gürcü kaynakları tarafından kayıt altına alınmıştır. MÖ. 336'da Makedonyalı İskender'in orduları Kafkasları ele geçirmek üzere bölgeye geldiğinde Çoruh nehrinden Tiflis'e kadar olan yerde oldukça kalabalık bir nüfusa sahip Kıpçaklarla karşılaşmışlardır. Bu rivayete yer vererek hem Türk tarihinin hem de Karadeniz ve Gürcü tarihinin bir dönemini aydınlığa kavuşturan anonim Gürcü kaynağına bakılırsa Helenler, bir yıl süren mücadeleden sonra ancak Kıpçakları mağlup etmiş ve yoluna devam edebilmiştir (Brosset 2003: 16 vd).

Makedonyalıların karşılaştığı gruptan yüzyıllar sonra Kıpçaklar yeniden Doğu Karadeniz bölgesinde gözükeceklerdir. Ancak bu kez kaynaklar onlardan o kadar yüzeysel ya da dolaylı bir biçimde bahsetmiştir ki bölgedeki varlıklarını fark edebilmek için büyük çaba sarf etmek gerekir. Etnolojik ve filolojik bazı izler sayesinde varlıklarıyla ilgili bazı bulgulara ulaşılan Kıpçakların yöredeki serüvenini ortaya koymak tarihçiler için oldukça zahmetli bir iş olmuştur. Zira devrin tarihçilerinin onları başka isimlerle anmasından tutun da mesken tuttıkları yerlerin kıyıda köşede kalması dolayısıyla gözden kaçmalarına kadar pek çok sebep yüzünden Kıpçakların bölgedeki varlığı yıllarca kalın bir sis perdesi altında kalmıştır. Bu sebeple Doğu Karadeniz Kıpçakları, bölge tarihinin en az bilinen topluluğudur dense yeridir. Gürcüler içerisine yerleşmeye başladıkları andan itibaren tarihi kayıtlarda izi görülen Kıpçaklar, Karadeniz bölgesine geldikleri zamandan itibaren adeta yok olmuşlardır. Dönemin Bizans ve Gürcü kaynaklarında fazla yer bulmaması sebebiyle Kıpçakların Doğu Karadeniz bölgesindeki varlığı uzun süre karanlıkta kalmıştır. Ancak bazı ipuçlarını iyi değerlendiren tarihçi ve dilcilerin dikkati sayesinde bölge tarihinin bilinmeyen bu kısmı aydınlanmaya başlamıştır.

Kıpçakların Karadeniz bölgesindeki varlığı tarihçilerin yakın dönemde gün yüzüne çıkardığı bir konudur. 1980'li yılların sonundan itibaren Kıpçakların bölgede bulunduğu dair çeşitli izler ortaya çıkmaya başladı. Bu izler bazen şahıs ya da yer ismi olabildiği gibi bazen bir dil kalıntısıdır. Komnenos hanedanına mensup Kıpçak ismi taşıyan kişilerle ilgili dünyada büyük ilgi gören çalışma sonucunda (Zachariadou 1995: 285-288) Trabzon Rum Devleti zamanındaki durumlarına dikkat çekildi. Moğollar zamanında Ahıska-Rize arasında atabeylik kuranlara dair araştırma (Kırzioğlu 1992: 148-181) ile Komnenosların irtibatla bulunduğu Kıpçak unsuru bilinmeye başladı. Kıpçakların Karadeniz bölgesine yerleşimi ile ilgili araştırmalar çoğalmaya başlayınca onların sadece Doğu Karadeniz'e değil bölgenin batısına da yayıldığı görüldü (Cöhçe 1988: 479; Korobeinikov 2015: 29-44). Özellikle kilise defterleri üzerine yapılan çalışmalarla Trabzon'un belirli yerlerindeki Hristiyanların büyük kısmının Türk kökenli oldukları ortaya çıkınca (Shukurov 1996: 77 vd; Shukurov 1999: 111-117; Nakrakas 2003: 222) bölge tarihinin yeniden yazılma ihtiyacı doğdu. Yer isimlerinden yola çıkarak Doğu Karadeniz'deki Kıpçak dağılımının aydınlanması (Bilgin 1990: 106; Bilgin 2000: 90 vd) ile birlikte bu Türk topluluğunun bölgenin demografik yapısında sanılandan çok daha önemli olduğu fark edildi. Bölgede varlığını devam ettiren Kıpçak kökenli ailelerle ilgili yapılan müstakil çalışma (Bilgin 2006) sayesinde ise Trabzon-Rize arasında Osmanlılardan çok önce var olan bir aile üzerinden Kıpçakların yöredeki hayatı belgelenebildi. Dilcilerin yaptığı ve tarihi çalışmaları destekleyici sonuçların elde edildiği araştırmalar (Karaörs 1999: 89-97; Brendemoen 2001: 284) ise Kıpçakların dil yadigârları üzerinden bölgedeki varlığını kanıtlayıcı mahiyetteydi.

Doğu Karadeniz Bölgesine Gelen Kıpçakların Menşei

Karadeniz bölgesine yerleşen Kıpçaklar, Gürcistan üzerinden yöreye gelmiştir. Onların Gürcistan'a yerleşmelerinin hikâyesi XII. yüzyılın başlarına dayanır. Bu dönemde Gürcü kralı IV. David (1089-1125)'dir. Bu zat, Gürcülerin tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. O tahta çıkana kadar Gürcüler, aralarında siyasi birlik olmayan bir topluluktu. Bu sebeple ülkelerini ele geçirmeye çalışan unsurlara karşı ciddi bir varlık gösteremiyorlardı. Eristav adlı derebeyleri, bölgesel hâkimiyetlerinin devam etmesi karşılığında kralara asker destek vermekteydi. Krallar bu askeri destek sayesinde ayakta durabildiği için merkez ile taşra arasındaki ilişkiler, hâkimiyetin paylaşılması ile yürütülüyordu (Özkan 1968: 78 vd). Merkezi ordunun olmadığı bu düzende menfaatlerin karşılıklı olarak korunması bu sayede sağlanıyordu. IV. David dönemine kadar da durum bu vaziyette sürdü. David tahta oturduğunda ülkesi Selçuklu hâkimiyeti altındaydı. O ise durumdan kurtulmak istiyordu. Ancak mevcut yapıyla hiçbir şey kazanılamayacağını farkındaydı. Hayallerini gerçekleştirebilmek için merkezi otoriteyi güçlendirmek, derebeylerin gücünü olabildiğince kırmak gerektiği görmekteydi. Fakat bunu gerçekleştirebileceği bir ordusu yoktu.

Gürcistan hâkimiyeti devam eden Selçuklular Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçaklar da oldukça sıkıntılı günler geçirmekteydi. XII. yüzyılın başlarında Rusları yöneten Vladimir Monomah, bir yandan knezlikler arasında birliği sağlamış diğer yandan Bizans'la ittifak yapmıştı. Siyasi birliği sağlaması sayesinde beş-altı milyonluk bir nüfusa hükmeden Vladimir, aynı yerlerde yaşayan Kıpçakları Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarından etmeye çalışmaktaydı. Bunda da büyük ölçüde başarılı oldu (Gumilëv 2003: 389). İşte Gürcü Kralının irtibata geçtiği Kıpçaklar, Rus Knezi Vladimir tarafından baskı altına alınan Don ve Kuban dolaylarındaki gruba mensuptu. 1103-1116 arasında Ruslarla yaptıkları savaşlarda çoğunlukla mağlup olmuşlardı (Golden 2002: 233, Yücel, 2007, ?).

IV. David, 1109-1110'da Ten-Kuban bölgesindeki Kıpçakların lideri Atrak'ın kızıyla evlenmişti (Kafesoğlu 1988: 179). Aralarındaki bu bağ Gürcü Kralı'nın Kıpçakları ülkesine davet etmesi için oldukça güven telkin etmekteydi. David'in teklifinin gerekçeleri çok mantıklı ve açıktı: Kıpçaklar Rusların baskısına karşı duramayarak yurtlarından olmaktadır, Gürcüler de ülkelerini ele geçiren Selçuklulara karşı bir şey yapamıyorlardı. Şayet bu teklifi kabul edip Gürcistan'a yerleşirlerse Kıpçakların yurt problemi ortadan kalkacaktı. Eğer ülkeye göç ederlerse David de onlardan elde edeceği askeri güç ile merkezi ordu kurup derebeyleri dize getirip kendine bağlanmak zorunda bırakacaktı. Siyasi birliğin sağlanması ile birlikte Selçukluları ülkesinden çıkarabilecek güce ulaşabileceğini planlayan Gürcü Kralı, bağımsızlık hayallerini bu aşamalardan geçerek elde etmeyi planlamaktaydı.

Atrak, Gürcü Kralının teklifine ilk aşamada beş bin askerlik bir destekle cevap verdi (Allen, 1971: 99). Akabinde 1118'de kırk bin aile daha göçtü (Juansher 1991: 112). Böylece Gürcistan'da iki yüz (Alasania 2002: 794) ila üç yüz binin üzerinde (Kırzioğlu 1992: 112) olduğu tahmin edilen bir Kıpçak unsuru ortaya çıktı. David bunların bir kısmını Tiflis ve çevresine (Lordkipanidze 1987: 90) bir kısmını da sınır boylarına (Allen 1971: 99) Selçuklulardan kaçan Gürcülerin boşalttığı alana yerleştirdi. Planın birinci aşaması gerçekleşmiş ve Kıpçaklara verilen söz tutularak onlara vaat edilen yurtlara yerleştirilmeleri sağlanmıştı. Şimdi planın ikinci ve en zor aşaması başlamaktaydı.

David, Kıpçaklardan müteşekkil bir merkezi ordu oluşturarak Selçuklulara karşı mücadeleye başladı. Buna eş zamanlı olarak da eristavlara haber yollayarak orduya katılmalarını emretti. Ancak bu pek kolay olmadı. Gürcü soyluları Kıpçakların ülkeye gelişinden tedirgin olmuş bir halde David'e çok fazla destek olmadılar. Fakat o, Selçuklulara karşı elde edeceği başarılarla birlikte derebeylerin direncinin kırılacağı'nın farkındaydı. İlk olarak 1120'ye kadar ülkenin batısındaki Selçuklu birliklerine saldırdılar. Kür ve Çoruh boylarındaki Selçukluları bölgeden uzaklaştırdılar. 1121'de Borçalı Çayı boyunu ele geçirerek Kür'den Penek'e kadar olan bölgeye hâkim oldular (The Georgian Chronicle 1991: 23 vd.) Ardından Türkmen oymaklarını Anadolu'ya doğru sürüklemeye başladılar. Tiflis Müslümanlarının Artuklu

emiri İlgazi'ye haber yollayarak kendilerine bağlanmak istediklerini bildirmesi üzerine (İbnu'l-Ezrak 1992: 34) Doğu Anadolu'daki Türk beylerinin yanı sıra Suriye, Gence ve Halep'ten de gelen birliklerin katılımıyla güçlü bir ordu oluşturuldu. Artuklu İlgazi'nin komutasında 18 Ağustos 1121'de Manglisi'ye oradan da Didgorni'ye ulaşan Türkmen ordusu, burada Gürcü-Kıpçak kuvvetleri ile karşılaşmış, ancak çok ağır bir mağlubiyete uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır (İbnu'l Kalanisi 1908: 204 vd; Ebu'l Fida 1864: 247; İbnu'l Adım 1954: 199 vd; Smbat 2005: 68; Urfalı Mateos 1987: 270). Bu ordunun bel kemiğini Kıpçakların oluşturduğu şüphesizdir. Ancak ordudaki asker sayısından anlaşıldığı kadarıyla üç yıldan beri elde edilen zaferlerden sonra bazı Gürcü derebeyleri de David'e asker yollamıştı. Sonuçta Gürcüler parlak bir zafer kazandılar. Bu zafer Gürcüler açısından pek çok bakımdan önemliydi. Birincisi, o zamana kadar yaptıkları savaşlarda uğradıkları mağlubiyetler yüzünden Selçukluların yenilemez olduğunu düşünen Gürcü askerleri büyük moral buldu. *Didgoroba* Bayramı olarak büyük şenliklerle kutlanması (Suny 1989: 36) Manglis-Didgorni zaferinin Gürcüler açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu zaferden sonra ülkedeki Selçuklu hâkimiyeti sonlanmış ve David'in bağımsızlık hayalleri büyük ölçüde gerçekleşmişti. Zaferden sonra bölgedeki üstünlük Türklerden Gürcülere geçmişti. Son olarak da David'in Kıpçaklarla birlikte elde ettiği askeri başarılarla beraber hem merkezi ordu tesis edilmiş oldu hem de derebeylerin krala yönelik baskıları kırıldı.

1121'den sonra David, Gürcü krallığını bölgenin en önemli unsuru haline getirdi. Gürcü derebeylikleri birleştirilerek bugünkü Gürcistan'da ilk kez siyasî ve coğrafi birlik sağlandı. David döneminden itibaren Kaheti, Mingrelia, Kartli gibi ülkenin farklı bölgeleri siyasi olarak çeşitli adlar altında değil Gürcistan adı altında bilinmeye başladı. Gürcü krallığı o zamana kadar hiç ulaşmadığı sınırlara genişledi. Kafkaslardaki en büyük siyasi güç olduğu gibi Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesinde Selçuklularla rekabete girecek düzeye ulaştı. Bunda şüphesiz en önemli paylardan birisi Kıpçaklara aitti (Tellioglu 2004: 453-464).

David döneminde Gürcistan'a yerleşen Kıpçaklar sadece askerî alanda etkili olmadılar. Yerleştikleri bölgeleri şenlendirdiler, hayvancılık yaparak ekonomik hayatı canlandırdılar. Bir bölümü daha Karadeniz'in kuzeyinde iken Hristiyanlığı benimsemişti. Göçle birlikte Gürcü kilisesine bağlandılar (Alasania 2013: 137). Bu sürecin bir neticesi olarak ibadet dili olarak Gürcüceyi benimsediler. İki dilli hale gelen Kıpçaklar, devrin kroniklerinden açıkça belli olduğu üzere çok zaman geçmeden Gürcülerle karışmaya başladı (Lordkipanidze 1987: 90). Hristiyanlık ve Gürcüce, Gürcistan'da yaşayanların en büyük ortak paydaları oldu. Aynı zamanda Kıpçaklarla Gürcülerin kader birliği yapmalarında da en önemli sebep haline geldi.

Kıpçakların Gürcistan krallığındaki faaliyetleri David'den sonraki dönemde de devam etti. I. Giorgi (1156-1184) zamanında Gürcü derebeyleri eski güçlerini geri kazanmak için bir araya gelmiş ve 1177'de, ülkenin en

büyük derebeylerinden Orbelian ailesi önderliğinde isyan etmişlerdi. David döneminde kurulan düzenin yıkılmasını isteyen bu grup hem kralı hem de ona destek olan Kıpçakları hedef almaktaydı. Kral ayaklanmayı bastırdı, isyanın lideri olan İoane Orbelian'ı öldürterek düşmanlarına gözdağı verdi (Vardan 1937: 209). Bunları yaparken yanında yine Kıpçaklar vardı. Sükûnetin sağlanmasından sonra Kıpçakların ülkedeki etkinliği daha da arttı. Gürcü ordusuna Kubasar isimli bir Kıpçak beyi başkomutan oldu. Kutlu Arslan isimli bir başka Kıpçak beyi de hazinenin sorumluluğuna getirildi. Bu ikbal dönemi Kraliçe Tamara (1184-1213) devrine kadar devam etti. Tamara tahta oturduğunda Gürcü derebeyleri yeniden harekete geçtiler. Ancak bu seferki talepleri farklıydı. Eski güçlerini yeniden elde etmek gibi bir amaç içinde değillerdi. Sadece devletin kilit noktalarını ele geçiren Kıpçakların görevden el çektiler ve yerlerine Gürcü soylularından birilerinin getirilmesini istiyorlardı. Kraliçe de bu talebe sıcak baktı. Kubasar ve Kutlu Arslan görevden alındı (Berdzenişvili-Canaşia 2000: 147-150). Ancak onların görevden alınış şekilleri Kıpçaklar arasında büyük huzursuzluğa sebep olmuştu. Ortada görevi ihmal gibi herhangi bir durum söz konusu değilken birdenbire yerlerinden edilmeleri devamında suikasta uğrayabilecekleri gibi endişeler doğurmuştu. Bu endişenin devamı olarak Kubasar'ın oymağının da bulunduğu bazı gruplar Gürcistan'ı terk ederek daha batıya doğru göç etmeye başlamıştır.

O dönemde Kıpçakların Dovin, Gence ve Anı gibi büyük şehirlerde özerk bir şekilde yaşadıkları dönemin Gürcü kaynaklarında yazılmaktaydı. Krala verdikleri desteğe karşılık olarak buralar da onlara yurt olarak bırakılmıştı (Allen 1971: 107). Haliyle iktidar değişikliğinden etkilenip batıya göç eden gruplardan önce de Anadolu sınırında Kıpçaklar vardı. Gürcistan'da kalmayı tercih eden grup ise Moğol istilasına kadar yaşantılarına aynı şekilde devam etmiş olmalıdır. Hatta Tamara döneminde Tiflis ile Karaağaç arasında Kür, Alget, Ktzia ve Kür-Vaçar boylarını kaplayacak kadar kalabalık bir Kıpçak grubu daha Gürcistan'a göç ederek Kraliçenin hizmetine girmişti (Brosset 2003: 388). Moğol istilasına kadar Gürcistan'da işler bu şekilde devam etti. Ancak Moğolların ülkeyi ele geçirmesinden sonra Kıpçaklar arasında bazı hareketlenmeler başladı.

Doğu Karadeniz'e Göçün Başlaması

Doğu Karadeniz bölgesine Kıpçak yerleşimi üç aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Birinci aşamada Gürcistan'a göç eden ve Selçukluları ülkeden kovan Kıpçakların bir kısmı Selçuklu sınırına yerleştirilmişti. Gürcü tarihlerinde yazılanlara bakılırsa 1118 tarihinde ülkeye gelen Kıpçakların bir kısmı Haziran 1124'te Çoruh vadisi, Oltu ve Pasin-İspir arasındaki Türkmenleri bölgeden çıkararak buraları yurt tutmuştu (Brosset 2003: 326).

1124'te Doğu Karadeniz'e yerleşenlerden sonra ikinci grup olarak Kraliçe Tamara döneminde Gürcistan'dan ayrılan Kıpçaklar Artvin-Rize-Trabzon arasına yayılmaya başlamıştı. Ancak bu süreç dönemin tarihçile-

rinin dikkatini çeken bir olay değildir. Gürcü kaynakları ülkedeki faaliyetleri hakkında bilgi verse de ayrıldıktan sonra Kıpçakların ne yaptığıyla fazla ilgilenmez. Bu konuya yer verebilecek diğer tarihçiler olan Bizans müverrihleri için Karadeniz'in kuzeydoğu ucundaki bu yerler o kadar gözden ıraktı ki oraya Gürcistan'dan göç eden bir grubu görmeleri mümkün değildi. Haliyle bu gelişmelerin ne zaman olduğunu kronolojik olarak takip etmek mümkün değildir. Bununla birlikte bölgedeki bazı gelişmeler sırasında Kıpçakların yukarıda bahsedilen bölgede oldukları anlaşılıyor. Dolayısıyla XII. yüzyıl sonları ile XIII. yüzyıl başlarında Gürcistan'dan göç eden bazı Kıpçak oymaklarının Karadeniz bölgesine yerleşmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Kıpçakların göç ettiği bölgelerin siyasî konumu, dikkat çekmemelerini sağlayan diğer bir husustur. Onların ilk yerleştiği yer Artvin olmalıdır. Burası Bizans İmparatorluğu ile Gürcü Krallığı arasında sınırdı. Ancak her iki devlet de buranın kırlık alanına göç eden birilerinin varlığını hissedecek kadar yöreye hâkim değildi. Hem Artvin hem de diğer yerlere yerleşen Kıpçaklar, konar-göçer yaşantılarını sürdürebilecekleri kırlık alanları yurt tutmuş olmalıdır. Şayet onlar bir şehir merkezini ele geçirmiş olsalardı kaynakların ilgisini çekebilirlerdi. Ancak Kıpçak ismi taşıyan yerleşim yerlerinin dağılımına bakıldığında hepsinin şehir merkezlerinden uzak olduğu görülür. Komnenoslar döneminde Kıpçaklar hakkında ilk bilgiler ortaya çıkmaya başladığında onların Rize'ye kadar yayıldığı anlaşılmaktadır. Trabzon Rum Devleti döneminde ise artık Kıpçakların bölgedeki varlığı daha fark edilir olmuştur. Öyle ki Trabzon'un doğu kesimine yerleşmeleri kaynaklardan takip edilebilir hale gelmiştir.

Kıpçakların Doğu Karadeniz bölgesine yerleşmesinin üçüncü aşaması Moğol istilası devrinde olmuştur. Bu göç aynı zamanda Kıpçakların bölgeye yoğunlaşmasındaki en önemli dönemeçlerden birisidir. Moğollar Gürcistan'ı ele geçirdiklerinde ülkede büyük huzursuzluklar ortaya çıkmıştı. Bunlardan birisi de Kıpçakların bir kısmının Gürcü Krallığı ile çatışmasıydı. O dönemde Moğolların önünden çekilen bazı Kıpçak oymakları Gürcü Kralına müracaat ederek uygun görülürse Moğollara karşı işbirliği yaparak Gürcistan'a yerleşmek istediklerini bildirmişlerdi. Kral Giorgi (1213-1222) de bunu kabul etmemişti. Bu hadiseden sonra Giorgi, bu Kıpçak grubu üzerine ordu göndermiş ancak Gürcü kuvvetleri mağlup olmuştu (Dulaurier 1928: 142 vd). Kaynaklar hangi gruptan olduğunu yazmasa da 1222/1223 arasındaki Moğol akını sırasında Moğollarla birlikte hareket eden (Dulaurier 1936: 30 vd) Kıpçak oymakları sonradan ülkeye gelenlerden olmalıdır. Moğollar Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra ise bu ülkede yerleşik Kıpçaklardan, Sargis önderliğinde olan grup Moğollarla bir anlaşma yapmıştı. 1264'teki bu anlaşmaya göre Gürcistan'ın Anadolu'ya bakan kısımlarında, Ahıska'dan Rize'deki Fırtına vadisine kadar olan kıyı kesimi ile Artvin, Borçka, Şavşat, Ardanuç, Yusufeli ve Torul Kıpçakların idaresine bırakılacaktı (Kırzioğlu

1992: 148-181). Gürcüler bu ayrışmadan sonra mezkûr bölgeyi *Atabeyler Yurdu* (Saatabego) adıyla anmaya başlayacaktır (Wakhoucht 1842: 71-131).

Trabzon Rum Devleti ve Kıpçaklar

Kıpçakların ikinci ve üçüncü göçleri sırasında Doğu Karadeniz bölgesinde Komnenos hanedanı üyeleri tarafından bir krallık kurulmuştu (Telliöğlu 2009). Kraliçe Tamara'nın askeri desteği ile Nisan 1204'te kurulan bu devlet Türk sınırında Gürcülere müttefik bir güç olarak yükselmişti. Gürcülerden alınan destek ile kurulmasına rağmen paralı asker tutmak suretiyle bölgedeki varlığını devam ettiren Komnenoslar şehir merkezlerinde belirli bir güce sahipken kırsalda yani Kıpçakların yerleştiği alanda çok etkin değildi. İkinci göç dalgasıyla Kıpçaklar Artvin-Rize arasına sızarken bölgede siyasî hâkimiyet Bizans'tan Komnenoslara devrolmaktaydı. Bu büyük değişiklerin olduğu zamanda ne Bizans ne de Gürcü tarihçileri Kıpçakları fark etti. Haliyle XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarına denk gelen bu göç hakkında sonradan elde edilen bilgiler sayesinde akıl yürütmek mümkün oldu.

Trabzon Rum Devleti döneminde XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Komnenos kaynaklarında Kıpçaklarla ilgili bilgiler elde edilmeye başlanır. Bu dönemde II. Aleksios (1297-1330) baştaydı. Aleksios, Trabzon Rum Devleti'nin yükselişini başlatan kişidir. Onun zamanında ortaya çıkan yükselişin en önemli sebeplerinden birisi Bizans İmparatorluğu'nun vesayetinden kurtulmasıydı. Aleksios başa geçtiğinde Bizans tahtında yaklaşık on beş yıldır iktidarda olan dayısı II. Andronikos (1282-1328) bulunmaktaydı. Andronikos, eniştesi ve Aleksios'un babası olan bir önceki kral II. Ioannes (1280-1297)'i vesayeti altına almıştı. Zayıf tabiatlı birisi olan Ioannes'i Bizans tahtı üzerinde hak iddia etmekten vazgeçirmişti. O zamana kadar başa geçen bütün Komnenos hükümdarları gibi Bizans imparatorluğunu ele geçirmeyi amaçlayan (Fallmerayer 2002: 97) Ioannes, Mikhail Paleologos zamanında yapılan diplomatik çabalara (Akropolites 2007: 16; Bryer 1964: 294) olumlu karşılık vermemişti. Ancak baskılara uzun süre dayanamamış ve Eylül 1282'de İstanbul'da, imparatorun kızı Eudocia ile evlenmiştir (Miller 2007: 19). Böylelikle, *Romalıların İmparatoru* unvanını İstanbul'a terk ederek *Bütün Şark, İberyaya ve Perateia İmparatoru* unvanıyla yetinmek zorunda kalan (Finlay 1851: 402 vd.) Ioannes, Bizans imparatorunun himayesi altına girmişti. Ancak o Trabzon'a döndükten sonra huzursuzluklar hiç bitmedi. Önce kardeşi Georgios, sonra da 1285'te üvey kardeşi Theodora tahtı ele geçirmek istemişti. Birincisi başarısız olsa da Theodora kısa sürede iktidarı ele geçirmişti (Miller 2007: 20). Bu olanlar Bizans karşıtlarının Ioannes'e kendilerini göstermesiydi. Trabzon'un yerli unsurları olan Mezokaldiyalılar, İstanbul'la ilişkilerin geliştirilmesini istemiyordu.

XIII. yüzyılın sonlarına ulaşıldığında böyle bir ortamda ve henüz 15 yaşındayken başa geçen Aleksios, iki ateş arasında kalmıştı. Bir yanda Trab-

zon hükümdarının vesayeti altından çıkmasını istemeyen imparator Andronikos, diğer tarafta genç kralın İstanbul'la ilişkisini kesip bağımsız davranmasını isteyen Bizans karşıtları vardı. Andronikos onunla münasebetini devam ettirmek için yardımcılarında Choumnos'un kızı İrene'yle evlendirmek üzere harekete geçti. Aleksios ise Rize-Ahıska arasındaki Kıpçakların lideri olan atabey Beka'nın kızıyla evlendi (Fallmerayer 2011: 150 vd.). Bu evlilik İstanbul'dan büyük tepki gördü. Bizans imparatoru, yeğenin henüz ergen olmadığından yola çıkarak yaptığı evliliğin feshedilmesi için kiliseden destek istemiştir. Ancak din adamları bu talebi reddetmişlerdir. Aleksios'un annesi Eudokia, oğlunu boşanmaya ikna edeceğini söyleyerek imparatorun Trabzon'a gitme izni aldı (Hahanov 2004: 66). Ancak o da Trabzon'a geldiğinde oğlunun eşiyle mesut olduğunu gördükten sonra fikrini değiştirdi ve Aleksios'u destekledi (Uspenski 2003: 82).

Trabzon'un doğusundaki Kıpçak hâkimiyetindeki bölge, daha önce de vurgulandığı üzere Gürcü kaynaklarında *Saatabego* yani *Atabegler Yurdu* ismiyle bilinmekteydi. Dönemin ana kaynağı olan Komnenos tarihçisi Panaretos da Beka'nın Gürcü olmadığını açıkça yazmaktaydı (Hahanov 2004: 33, 66). Ancak bu bölgede hâkimiyet kuran Kıpçakların varlığı uzun süre karanlıkta kaldığı için pek çok tarihçi onları Gürcü olarak anmıştı. Beka, bölgeye Kıpçak yerleşmesinin üçüncü safhasını oluşturan Kıpçak atabeyliğinin lideridir. Moğollardan Rize-Ahıska arasını ikta almıştır. Aleksios onun kızıyla evlenmek suretiyle Bizans'ın vesayetinden kurtulmayı hedeflemiştir. Ancak devletin kuruluşundan beri devam eden bir problem vardı. Komnenosların ülkelerini savunabilecekleri daimi bir ordusu yoktu. 1204'te Gürcüler onları desteklese de bu işbirliği devamlı olmamıştır. Bizans İmparatorluğu bu halden faydalanarak Trabzon'da darbe yapıp iktidarı kendi kontrolünde tutmak istemektedir. Bağımsızlığın kazanılabilmesi için yeni bir güce ihtiyaç vardır. Aleksios da tıpkı Gürcü Kralı David'in yaptığı gibi Kıpçaklardan destek alarak ihtiyaç duyduğu asker gücüne kavuşmuştur. Böylece Trabzon ve çevresindeki Kıpçak nüfuzu ortaya çıkmaya başlamıştır.

Trabzon ve çevresindeki Kıpçak nüfuzunun II. Aleksios ile birlikte başlatılmasının çeşitli gerekçeleri vardır. Daha önce vurgulandığı üzere Kıpçaklar, Demetre döneminde küçük gruplar halinde Doğu Karadeniz bölgesine göç etmiş olsa da atabeylik kuranlar kadar etkili olamamıştı. O yüzden Trabzon çevresine yerleşen Kıpçakların buraya gelişleri Aleksios devrinde iki taraf arasındaki ilişkilerin geliştirilmesiyle bağlantılı olmalıdır. Güneyden Trabzon'a yönelen Türkmen akınlarının önlenmesi için Kıpçaklar buraya yerleştirilecekse bunun resmî bir alt yapısı olması gerekir. Georgios ve Ioannes zamanlarında süren akınların Aleksios'un başa geçmesinden sonra kesilmesi bu işbirliğinin bir sonucu olarak görülmelidir. Osmanlı kayıtlarına yansıdığı şekilde Trabzon'a güneyden ulaşan stratejik mevkiilerin Kıpçak ismi taşıması II. Aleksios zamanında oluşan yerleşim yerlerine işaret eder. II. Aleksios onlardan ülkesinin savunması için destek alırken karşılık olarak Kıpçaklara mülk vermiştir (Bilgin 2000: 91).

Aleksios'un Kıpçaklardan aldığı askeri destek Trabzon'daki iç çekişmeleri de dindirmiş gözükmektedir. Devletin kuruluşundan beri birbiriyle mücadele içinde bulunan İstanbul yanlısı Skolarlılar ile Trabzon'un önde gelen ailelerinin oluşturduğu Mezokaldiyalılar, Aleksios zamanında aralarındaki çekişmeye son vermiştir. O zamana kadar başa geçen Komnenos hükümdarları bunlardan birinin desteğiyle tahta çıkmakta ve iktidarda kalabilmekteydi. Haliyle diğer grup da saray üzerinde gücünü koruyabilmek için mücadele etmekteydi. Ancak Aleksios döneminde böyle bir rekabet olmadı. Çünkü Aleksios, askerî bakımdan her ikisinden çok daha güçlü üçüncü bir unsurla yani Kıpçaklarla işbirliği yaparak hükümrancılığını devam ettirmekteydi.

Trabzon Rumları ile Kıpçaklar arasındaki yakınlaşmanın resmi çerçevesi hakkında bilgi ve belge yoktur. Ancak XIV. yüzyılın başlarından itibaren Trabzon Rum Devleti'nin savunması büyük ölçüde Kıpçaklar eliyle sağlanırken karşılık olarak onlara Trabzon ve çevresinde yurtlar verildiği anlaşılmaktadır. Hem batıdan hem de güneyden Türkmenler tarafından çevrilen Komnenoslar, güneyden ülkelerine geçiş olabilecek stratejik yerlere Kıpçakları yerleştirmiştir. Böylece Trabzon'un savunması için ihtiyaç duyulan asker gücü temin edildiği gibi Kıpçaklar da güven içinde yaşayabilecekleri yerler elde etmişlerdir. Trabzon ve çevresindeki Kıpçak adı taşıyan yerleşim birimlerinin büyük kısmı önemli savunma merkezleridir. Böylece Komnenosların, Trabzon'un ve Kıpçakların geleceğinde önemli değişikliklere yol açacak süreç başlamıştır.

II. Aleksios'un Kıpçaklarla akraba olmasından sonra Trabzon ve çevresindeki Kıpçaklarla ilgili kayıtlar da ortaya çıkmaya başlar. Komnenoslar içerisindeki Kıpçak unsurunun ulaştığı gücün en üst seviyesi bir tarafı Kıpçak olan hanedan mensuplarıdır. II. Aleksios'un oğulları Mikhael'in ikinci ismi Azahutlu (Atakutlu?), Georgios'un ise Ahpugas (Ak-Boğa?), Anna'nın lakabı Anahutlu (Anakutlu?)'dur (Lebeau 1836: 483). Bazı tarihçiler bu evliliğin Komnenosların Gürcülerle akraba olmasını sağladığı gibi yanlış bir kanaate ulaşmıştı (Siharulidze-Manvelişvili vd. 1998: 56). Oysa bu çocukların isimleri Kıpçakların, Komnenos sarayındaki varlığının delilidir (Zachariadou 1995: 285 vd).

Aleksios'un çocukları arasında Trabzon Rum Devleti'nin tarihinde etkili olan Anna Anahutlu'dur. Babasının ölümünden sonra ortaya çıkan karmaşada tahtı ele geçirerek bir yıl başta kalmıştır. 1341'de Türkmenlerin Trabzon'a düzenlediği akından sonra baş gösteren bunalımda Anna, dedesinin yurduna giderek buradan derlediği bir orduyla iktidarı ele geçirmiştir. Trabzon kaynaklarında Lazika olarak adlandırılan yöre Kıpçak atabeyliği idi. Kıpçak atabeyliğinin batıdaki sınırı, Rize/Pazar'ın hemen güneydoğusundan başlamaktaydı. Bölgede Anna Komnena'nın kısa sürede askerî yardım alıp iktidarı ele geçirebileceği tek güç Kıpçaklardı.

Anna Anakutlu Komnena, yaklaşık 15 ay tahtta kaldı. Bu süre zarfında neler yaşandığına dair kaynaklara yansıyan bir bilgi yoktur. Ancak kısa süre

sonra gerçekleşecek bazı olaylar sebebiyle Trabzon'da huzurun sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Mikhail'in oğlu Ioannes'i başa geçirmek üzere harekete geçen muhalifler 4 Eylül 1342'de şehre hâkim olmuştu. Ioannes başa geçerken Anna boğdurulmak suretiyle öldürülmüştür. Ona yakın devlet görevlileri de sürgüne gönderilmiştir (Miller 2007: 31).

Vaftiz isimleri Hristiyan ikinci isimleri Türk olan bu çocukların yanı sıra Aleksios devrinden itibaren Kıpçak ismi taşıyan ailelerin de varlığına tesadüf edilmektedir. 1306 tarihli bir belgede Trabzon'da Kamachenos isimli bir aileden bahsedilir (Janssens, 1969: 101). Bu isim Kamacı adının bozulmuş halidir (Bilgin 2000: 90). Kaynaklar, Kamacı ailesi Komnenosların tarihinde önemli bir yer tuttuğu ile ilgili kayıtlara sahiptir. Daha Aleksios'un tahta geçmesinin üzerinden on yıl geçmeden Trabzon'un güçlü aileleri arasına girmesi dikkate şayandır. Aleksios'un ölümünden sonra baş gösteren karışıklıklarda bu ailenin ulaştığı konumla ilgili çok önemli bir bilgi vardır. 1335'te çıkan bir isyan sırasında Kamacılar, Komnenosların süvari ordusuna komuta etmektedir (Miller 2007: 27 vd). Kamacı ailesi yanında bazı Kıpçak ismi taşıyan ailelerin Komnenoslardan sonra da bölgede etkili olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı tahrir defterlerindeki kayıtlara bakılırsa Andronikos Turalis, Nikita Rüstem, Yanis Amiras, Mirali gibi isimlere sahip bazı kişiler Trabzon'un geniş mülk sahipleri arasında yer almaktadır. Bunlar Trabzon Rum Devleti zamanında önemli görevlere getirilmiş kişiler olmalıdır (Bilgin 2000: 90 vd).

II. Aleksios döneminde Kıpçaklarla kurulan akrabalık bağı III. Manuel (1390-1417) döneminde yinelenmiştir. 1377'de Gürcü kralı V. Bagrat'ın (1360-1395) kızıyla evlenen Manuel'in eşinin annesi Kıpçaktı. Komnenos kaynakları onun adını Eudokia olarak kaydetsede asıl adı Gülhan'dı (Bryer 1975: 136). Ancak bu evliliğin ayrıntıları, siyasi yönü ya da Trabzon Rumlarına etkileri konusunda bir bilgiye rastlanılamaz.

Trabzon Rum Devleti zamanındaki Kıpçak varlığı ile ilgili kilise kayıtları Doğu Karadeniz tarihini değiştirecek mahiyettedir. Özellikle Of ve Maçka ile alakalı kilise defterleri Komnenoslar döneminde buralara yoğun bir Kıpçak yerleşimi olduğunu gösterir. Of'taki Solaklı ve Büyükdere vadilerinde Osmanlı Devleti zamanındaki nüfusu 10-12.000 haneye ulaşan Hristiyanların Türk kökenli olduğu Rum kaynaklarından anlaşılmaktadır. Bu grup XVII. yüzyılda İslamiyet'i benimsemiştir (Nakrakas 2003: 222). Of'tan batıya doğru ilerlendiğinde Kıpçakların yoğun olarak yaşadığı diğer bir yer olarak Maçka karşınıza çıkar. Vazelon Manastırı kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bölgenin hâkimiyeti Osmanlı Devletine intikal ettiği zaman yöredeki Hristiyanların yarısından fazlası Yunan kökenli değildi (Bryer 1986: 79 vd). Bunların büyük kısmı Türkçe isimler taşımaktaydı (Shukurov 1996: 77 vd). Of ve Maçka, güneyden Trabzon'a inilecek vadileri kontrol eden önemli bölgelerdi. Zigana ve Çaykara boğazından sahile ulaşabilecek düşman unsurlar bu noktalarda durdurulabilirdi. Buralarda Kıpçak nüfusun yoğun-

laşması, Komnenoslarla yapılan antlaşmanın bir sonucu olarak düşünölmelidir.

Komnenosların son döneminde Kıpçakların, toprak zenginleri ve üst düzey bürokratlar arasına girdikleri anlaşılmaktadır. IV. İoannes (1429-1458) zamanına ait kaynaklar 1430'lu yıllarda Mahmud isimli bir Türk'ün Faroz'da mülk sahibi olduğunu gösterir. Sürmene'de de Arslan Bey isimli birinin geniş arazileri vardır. Aynı dönemdeki Ceneviz kaynakları Türkçeden bozulmuş bazı isimlerle andıkları kişilerin Fatsa'da önemli yerlerde bulunduğunu kaydeder (Bryer 1975: 138). Bu dönemde Akkoyunlularla ilişkileri geliştirmek üzere bazı Kıpçaklar öne çıkmıştır. Bunlardan en önemlisi Rum kaynaklarında George Amiroutzes ismiyle anılan kişidir. Maçkalı olan Amiroutzes 1438-1439'da Ferrara-Floransa konsiline Komnenoslar adına katılmıştır (Gill 1964: 204-212). O aynı zamanda Bizans sarayına damattır. 1449'da Cenevizlilere elçi olarak gönderildiği bilinen bu kişi, daha sonra Kral İoannes tarafından hazine darlık görevine getirilmişti. Trabzon Osmanlılar tarafından fethedildiğinde bu görevi sürdüren Amiroutzes aynı zamanda İstanbul'un en meşhur filozoflarından (Bryer 1986: 83). Yukarıda da bahsedildiği üzere Maçka'daki kilise kayıtları, George Amiroutzes gibi ikinci isimleri Türkçeden bozma yüzlerce kişi ile doluydu. Bunlar bölgeye yerleşen Kıpçaklardı.

Kıpçaklardan kalma yer adları Doğu Karadeniz bölgesindeki yerleşim alanlarını gösterir mahiyettedir. Artvin'in Zeytinlik bucağı, Yusufeli-Demirkent (Erkinis), Borçka, Arhavi, Gümüşhane/Yağmurdere, Pazar, Çayeli, Çamlıhemşin, Rize, Of, Çaykara, Sürmene, Akçaabat, Tonya, Vakfıkebir, Espiye'deki, Tirebolu ve Alucra'da Kıpçaklardan kalma yerleşim adları bulunmaktadır. Borçka'nın batısında, Pazar ve Çamlıhemşin'den başlayıp Rize, Sürmene'nin Cimilit köyü ve Gümüşhane/Yağmurdere'ye bağlı Boğalı ve Arpalı, Rize İkizdere'ye bağlı Cimil merkez olmak üzere Pazar, Çamlıhemşin, Rize ve Sürmene'nin Cimilit/Yağmurlu köyleri, Kraliçe Tamara tarafından başkomutanlık görevinden alındıktan sonra muhaliflerinin intikam hareketlerinden kurtulmak için Gürcistan'dan Doğu Karadeniz dağlarına göç eden Kubasar yandaşlarının yerleştiği yerlerdir. Bunlar Osmanlı kayıtlarında Kumbasaroğulları adıyla anılır. Osmanlı fethinden sonra tutulan bölgeye ait tapu tahrir defterlerinde, Boğalı, komşu Arpalı köyü ve Bahçecik köylerinin isimleri Türkçe olmasına rağmen halkı içerisinde Türk ismi taşıyan Hristiyan reayaya ait kayıtlar bulunur. Bu da bölgede Kıpçakların yaşadığını gösterir. Ayrıca Cordan, Konguroğlu, Şişmanoğlu, Uzunoğlu, Temurci/Demircioğlu, Durut/Türütoğlu, Saral/Sarialioğlu, Terter gibi Kıpçak kökenli aileler de Doğu Karadeniz boyunca yerleşmişlerdir. Korgur ya da Konguroğlu ailelerine Değirmendere vadisinde rastlanılır. Sarallar ise Artvin, Rize ve Trabzon yöresine yerleşmişlerdir. Bugün Of ilçe merkezi, Çayeli, Sürmene ve Solaklı vadisinde bu adı taşıyan pek çok aile yaşamaktadır. Ayrıca, Artvin'in Zeytinlik bucağı Yukarı Maden köyünün güneydoğusunda Saralet mezrası bulunmaktadır. Artvin'in Zeytinlik bucağına bağlı köylerde, Terter-

oğlu aile adına da rastlanılır. Dağıstan, Yukarı Kür-Çıldır ve Çoruh boylarında da rastlanan Kumar/Komarlar, Of/Barış ile Trabzon/Yalıncağ köylerinin eski adlarına isim vermişlerdir. XV. ve XVI. asır Osmanlı tahrir defterlerinden, Sürmene nahiyesine bağlı Zavlı köyündeki elli beş hanenin Hristiyan; dokuz hanenin Hristiyan ismi taşımasına rağmen Kıpçak olduğu ayrıca belirtilmiştir. Hoşoğlan, Timurci (Demirci), Şişman gibi aile adı taşıyan Hristiyanlara ait başka kayıtlar da mevcuttur. Of'ta Kumanit, Tonya'daki Kalıncağ köyünün güney-doğusundaki Kumanondo mahallesi ve yaylası, Vakfikebir'deki Komana deresi, Komandere Vamenli, Komandere Raşi, Komandere Kadahor, Komandere Habel köyleri, Espiye'deki Kumonovacık, Tirebolu'daki Kumanyurdu yaylaları, Alucra'daki Koman deresi, Koman tepesi ve Koman köyü, isimleri Kuman kavim adından türetilmiş yerlerdir. Ayrıca Kuman boylarının isimlerini taşıyan yer adları arasında Curtan/Cordan/Jortan/Yortan boyundan isim alan yerleşmeler de dikkat çeker. Arhavi'deki Curtan/Cordan köyü, Cordan yaylaları ve Cordan deresi ve Çaykara'ya bağlı Dağönü (Hanlut) köyünün Cordanlı mahallesi Cordanlardan adını almıştır. Tapu tahrir defterlerinde, Yusufeli'nin Demirkent (Erkinis) nahiyesinde Osmanlı fethi öncesi Cordan/Yortan beye ait mülklerden bahsedilmektedir (Bilgin 2000: 86-97).

1486-1583 tarihlerine ait tahrir defterlerinde, Trabzon ve çevresinde İlane, Bacan, Balaban ve Komanolet gibi Kıpçaklara ait yerleşim merkezleri bulunmakta idi. Trabzon'un Akçaabat nahiyesindeki İlane köyü, Kıpçak menşeli bir aile ve şahıs adı olan İlan'dan ismini almıştır. Of kazasındaki Gorgora, diğer ismiyle Bacan köyü de bir Kıpçak oymağı olan Beçene/Becene'lerden gelmektedir. Yine Of'taki Balaban köyü de Kıpçaklarda şahıs adı olan Balaban'dan kalmaz. Arhavi kazasındaki Komanolet köyü de Kıpçaklardan ismini almış diğer bir yerleşim birimidir. 1515 tahrir defterlerine bakılırsa, Trabzon şehir merkezinde, Maçka'da, Torul'da, Görele'de Kuman ismi taşıyan çok sayıda Hristiyan bulunmakta idi (Bostan 2002: 339-344). Trabzon'daki Aşağıkumanit (Aşağıçavuşlu), Çoruh (Erenköy) (Eröz 1984: 46) Ordu'nun yirmi km. güneyindeki Kumanlar köyü (Nihal-Naci 1928: 258) Kıpçaklara ait köylere aittir.

Kıpçaklara ait yerleşim yerlerinin dağılımı böyleyken özellikle Artvin'deki coğrafi isimlerde Kıpçak etkisi bariz olarak görülür. 1536'da hazırlanmaya başlanan ve 1539'da biten Liva-i Livana (Yusufeli-Artvin) icmal defterlerindeki yer isimlerinden, İslamlaşarak Osmanlı hizmetine giren Kıpçakların Artvin topografyası üzerindeki etkileri anlaşılabilir. Artvin'deki Bar, Barkhal suyu, Beket, Bez, Beş-Ağul, Çıkhıl'et (Çıkıl/Çigil yurdu), Dört Kilisa, Erkin'is (Erkinli), Ersis, Çörgenis (Çörgenli), Gıvnar, Göcek, Khod, İtli'et (İdli yurdu), Kışlak, Köken, Korta, Mokhur-Kud, Ogdar, Okar, Orçunak, Kiskim, Oruçuk, Otav, Ökdem, Sarı-Göl, Sol-Verek, Tünkes, Uşkhum, Vanat, Zığı'is-pir ve Ödük yer isimleri Ortodoks Kıpçaklardan kalmaz (Kırzioğlu 1992:168). Ayrıca Borçalı (Borçol) oymağından ismini alan Borçka Karadeniz bölgesinde Kıpçak adı taşıyan en büyük yer olarak dikkat çeker. Bu oy-

maktan kalan yer isimleri Karadeniz bölgesinde ve yerleştikleri diğer yer olan Macaristan'da mevcuttur (Rásonyi 1969: 96).

Kıpçaklar Ne Oldu?

Trabzon Rum Devleti zamanında Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Kıpçaklar, uzun süre çift dilli bir topluluk olarak yaşamıştır. Bunun sebebi Rum Ortodoks kilisesine bağlanmalarıdır. Esasen onlar daha Gürcistan'da iken çift dilli olmuşlardı. Kaynaklar, Gürcistan'a göç ettikten kısa süre sonra Hristiyanlığı benimsediğini yazdıkları (Juansher 1991: 112) Kıpçakların bir süre sonra da Gürcüce konuşmaya başladığını kaydeder (Lordkipanidze 1987: 90). Bu değişimde anahtar rol, Hristiyanlığın benimsenmesi ve bağlanılan kilisenin ibadet dilidir. Gürcistan'da Gürcü kilisesine bağlanıp Gürcüce konuşmaya başlayan Kıpçaklar, Doğu Karadeniz bölgesine göç edince de Rum/Ortodoks kilisesine bağlanarak Rumca öğrenmişlerdir. Dilciler bu grubun ana dilinin Türkçe olduğunu tespit etmiştir (Brendemoen 2001: 284). Ancak Rumca'yı o kadar değiştirmişlerdir ki mübadele sırasındaki kayıtlardan görüldüğü üzere Yunanlılarla anlaşamıyorlardı (Augustinos 1997: 22; Clogg 1997: 127). Bu çift dilliliğin bir neticesi olarak günlük hayatında Türkçe konuşan ancak Rumca da bilen ve Osmanlı millet sistemi içerisinde Rum Ortodoks tebaa içerisinde anılan bir topluluk ortaya çıkmıştır. Rumlar tarafından Torkopoulos, Tourkothedoros ve Tourkotherianos gibi Türkçe kök üzerine Rumca ilavelerle oluşan adlarla anılan Kıpçaklar Rumca'yı da oldukça etkilemiştir. Öyle ki kalkan, furunci, ocak/cak, çukal, pazar, burç gibi Türkçe kelimeler Rumların günlük konuşma diline girmiştir (Shukurov 1999: 111-117). Soyca ve kültürce Türk olmasına rağmen ibadet dili olarak Rumca'yı da öğrenen bu grup daha önce vurgulandığı üzere Müslüman olduktan sonra bile bu ikinci dili günlük hayatında kullanmaya devam etmiştir. Solaklı, Büyükdere ve Maçka vadileri Kıpçakların en yoğun yaşadığı yer olarak dikkat çeker. Buralar üzerine yapılacak yeni çalışmalarla bölgenin Osmanlı öncesi tarihinin gözden geçirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Kıpçakların dil izleri günümüzde de yaşamaktadır. Trabzon Polathane ve Vakfikebir ağızlarındaki sabit ve düzenli bir halde kelime başlarındaki "g"lerin "k" ve sesli "d" sessiz "t" şeklini alması bu ağızları doğrudan doğruya Göktürk-Uygur Türkçesine bağlamaktadır (Caferoğlu 1994: XXIII). Yani demiş yerine temiş, gelmek yerine kelmek diyenler Doğu Karadeniz bölgesinde Göktürkler zamanından kalma Türkçeyi kullanmaktadır. Kıpçakların yerleştiği diğer bir yer olan Batı Trakya ağızları ile Trabzon ve yöresi ağızları arasındaki benzerlik ise bu Türk boyunun iki yerde de aynı izler bıraktığını gösterir. Her iki bölgede de ünlü uyumu bozuklukları vardır. Öğrenilen geçmiş zaman eki iki tarafta da tek şekillidir. Ö-o, ü-u değişimleri ortaktır. -lar, -ler çokluk ekleri genel olarak büyük ünlü uyumuna uymaz. Hal ekleri arasındaki görev değişikliği olur. Büyük ve küçük ünlü uyumları bozuk şekillenir. "g-, -g" seslerinin korunması ve "-y-, -y" ye dönüşüp dönüşmemesi

konusundaki yakınlık vardır. Şimdiki zaman eki olarak “-iy, -ıy” ve “y”li şekiller kullanılır, hece kaybolması yoluyla meydana gelen “-yor” şimdiki zaman eki ise kullanılmaz (Karaörs 1999: 89-97).

Kıpçakların Doğu Karadeniz’deki etkileri antropolojik bakımdan da hemen hissedilir. Girişte Kıpçakların fiziksel özelliklerinden bahsedilmiştir. Onların Doğu Karadeniz bölgesine göç ettikleri Gürcistan’daki izleri hakkındaki bir tespit burası için de geçerliliğini korur. D. M. Lang’ın Gürcistan’da kalanları anlatmak için yaptığı açık tenli, sarışın, mavi gözlü, çengel burunlu, yüksek ve geniş alınlı diye tarif ederek (Lang 1997: 18) Gürcülerden ayırdığı Kıpçaklar, kalıtsal özelliklerini Doğu Karadeniz bölgesine de taşımışlardır. Artvin-Rize-Trabzon arasında sıkça karşılaşılan bu antropolojik özelliklere sahip insan tipine Kıpçakların göç ettiği Balkanlar, Gürcistan, Kırım gibi yerlerde de çokça rastlanılır.

Kıpçakların Doğu Karadeniz bölgesine taşıdığı eski Türk inançlarının izleri günümüze kadar yaşamaktadır. Bunlardan en çok dikkat çekenini ölünün ardından yakılan ağıttır. Rize’de *sayı kurmak* ya da *sayı yapmak* olarak bilinen adet (Saygın 1937: 30) ölen kişinin ardından duyulan acıyı makamlı bir şekilde ifade etmektir. Bu ağıtın anıldığı sayı ismi eski Türklerde ölü başında makamla onun meziyetlerini sayarak ağlamak manasına kullanılan *sagu* kelimesinin bozulmuş halidir. Doğu Karadeniz’de Kıpçakların yaşadıkları yerlerde görülen bu yas âdeti eski Türk inançlarının bölgedeki izi olarak kabul edilir. Yine Trabzon ile Rize yaylası ahalisi arasında rastlanan güneş duası, karakter ve şekil yönünden Azerbaycan’dakinin aynısıdır ve Şamanizm kalıntısıdır (Caferoğlu 1994: XVI). Eski Türk inanç sisteminin bir parçası olan bu dua da Kıpçaklar tarafından bölgeye taşınmış olmalıdır.

Kıpçakların Doğu Karadeniz bölgesine taşıdığı kemeçe halen yörenin en büyük simgelerinden birisidir. Kemeçe ismi Kıpçak Türkçesinde şahıs adı olarak da kullanılır (Rásonyi 1969: 112). Hunlar zamanından beri Türkistan’da kullanıldığı bilinen kemeçe Kıpçakların dünyada dağıldığı yerlere taşınan bir çalgıdır. Doğu Karadeniz’e de Kıpçaklar tarafından tanıtılmıştır.

Kıpçakların büyük kısmı Osmanlı Devleti hâkimiyeti sırasında İslamiyet’i benimsemişti. Hristiyanlığa devam edenler ise mübadele ile Yunanistan’a gönderilmiştir. Mübadele din esasına dayalı değişimi esas aldığı için İstanbul dışındaki bütün Rum/Ortodokslar Yunanistan’a gitmek zorunda bırakılmıştır. Bu sırada Doğu Karadeniz’in pek çok yerinden TBMM’ne gönderilen dilekçelerle uygulamaya itiraz edilmiştir. Çok sayıda insan kendilerinin Hristiyan olmakla birlikte Türk olduklarını ve Yunanistan’a gönderilmek istemediklerini yazmaktaydılar (Çapa-Usta 1995: 52). Ancak bu dilekleri kabul edilemedi. Mübadiller hakkında yapılan araştırmalarda Yunanistan’a göç edenler arasında yıllar sonra bile Türkçeden başka dil bilmedikleri için Yunanlılarla anlaşamayan insanlar olduğuna dair pek çok örnek vardır (Hirschon 2005). Herhalde bunların bir kısmı Hristiyan olduğu için zorla Doğu Karadeniz’den Yunanistan’a gönderilen Kıpçaklardı.

Sonuç

Kıpçaklar, Doğu Karadeniz tarihinde en derin iz bırakan topluluklardan birisidir. Yakın zamana kadar bölgedeki varlığından haberdar bile olunmayan bu topluluk bazı araştırmacıların titizliği sayesinde tanınmaya başlamıştır. 1118'de Gürcistan'a göç edip ülkeyi bağımsızlığına kavuşturan Kıpçakların bir kısmı daha o tarihlerde Doğu Karadeniz sınırına yerleşmişlerdi. Gürcülerle anlaşmazlık yaşayan bazı Kıpçak grupları ise XII. yüzyılın sonlarından itibaren Artvin-Trabzon arasına göç etmeye başlamışlardır. Küçük sızmalar halinde gerçekleşen bu göçün izini sürmek çok zordur. Ne Gürcü ne de Bizans tarihçileri onların yer değiştirdiğinden haberdar değildir. Ancak artık Gürcistan'da adı anılmayan bazı aileler Doğu Karadeniz'in çeşitli vadilerinde ortaya çıkınca bu göçün gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Doğu Karadeniz bölgesindeki Kıpçak nüfuzunun artması Moğol istilasıyla yakından ilişkilidir. Moğollar Gürcistan'ı ele geçirinca Gürcülerle Kıpçaklar arasındaki ilişkiler önemli darbeler almıştı. Kıpçakların bir kısmı da Moğollarla yakınlaşmaya başlamıştı. Bu yakınlaşma bir süre sonra Rize-Ahıska arasının Kıpçaklara verilmesine yol açacak bir işbirliğine dönüşmüştür. Kıpçaklar adı geçen bölgede o kadar etkili olmuştur ki hem Rum hem de Gürcü kaynakları yöreye *Atabeyler yurdu* demiştir. Osmanlıların bölgeyi ele geçirmesine kadar devam eden Ortodoks Kıpçak hâkimiyeti bu Türk topluluğunun Doğu Karadeniz tarihinde önem kazanmasına sebep olmuştur.

IV. Haçlı seferinde Latinlerin İstanbul'u ele geçirmesinden sonra Doğu Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan ve 1461'e kadar yaşayan Trabzon Rum Devleti, XIII. yüzyıl sonlarından itibaren Kıpçak atabeyleri ile işbirliği yapmıştır. Bu işbirliğinin bir neticesi olarak Rize'nin batısındaki Kıpçak yerleşim sahası daha da genişlemiştir. Kıpçaklardan aldıkları asker desteği ile Trabzon'a yönelik Türkmen akınları durdurmaya çalışan Komnenoslar maksatlarına ulaşmışlardır. Ancak aldıkları askerî hizmet karşılığında Kıpçaklara yurtluk vermişlerdir. Doğu Karadeniz dağlarının arasındaki geçitlerden Trabzon'a ulaşan ne kadar stratejik yer varsa oralarda Kıpçaklara ait yerleşim yerleri kurulmuştur. Solaklı, Büyükdere ve Maçka vadisi Kıpçakların yoğunlaştığı bölgeler olarak dikkat çeker. Rum kaynakları ilk ikisindeki Hristiyanların tamamının diğerinin ise yarısından fazlasının Türk olduğunu yazar. Bu sebeple bölge Osmanlılara intikal ettiğinde özellikle Trabzon'daki Hristiyanların büyük kısmının Kıpçak olduğunu söylemek mübalağa olmaz. Zamanla buralardaki Kıpçaklar başka yerlere de yayılarak Trabzon'un önemli mülk sahipleri arasına girebilecek güce ulaşmışlardır.

Osmanlı hâkimiyetinden sonra Doğu Karadeniz Kıpçaklarının önemli bir kısmı İslamiyet'i benimsemiştir. Hristiyanlığı devam ettirenler ise mübadele ile yüzlerce yıllık yurtlarından ve akrabalarından koparılarak Yunanistan'a gönderilmişlerdir. XV. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı kaynaklarından takip edilebilen Kıpçak aile, şahıs, oymak ve boy adlarının büyük kısmı günümüze ulaşmıştır. Aynı şekilde onların bölgeye getirdiği dil, kültür ve inanç öğeleri zamanımıza kadar yaşamaktadır. Ancak en çok sarı-

şın, mavi gözlü, beyaz tenli, çengel burunlu antropolojik özellikleri Doğu Karadeniz bölgesinin en önemli simgelerinden birisi halini almıştır.

KAYNAKÇA

- AKROPOLİTES George (2007). *The History* (nşr. R. Macrides), New York: Oxford University Press.
- ALASANİA Giuli (2002). "Gürcistan Kıpçakları", *Türkler, II*, Ankara: s. 793-797.
- ALASANİA Giuli (2013). *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler* (nşr. N. Kaçarava vd.), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- ALLEN W. E. D. (1971). *A History of the Georgian People*, London: Routledge & Paul
- BERDZENİŞVİLİ Nikoloz-Simon Canaşa (2000). *Gürcüstan Tarihi* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul: Sorun Yayınları.
- BİLGİN Mehmet (2000). *Doğu Karadeniz*, Trabzon: Serander Yayınları.
- BİLGİN Mehmet (2006). *Sarıalizadeler (Sarallar)*, Trabzon: Serander Yayınları
- BİLGİN Mehmet (1990). *Sürmene Tarihi*, İstanbul: Sürmene Belediyesi Yayınları.
- BOSTAN M. Hanefi (2002). *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara: TTK Yayınları.
- BRENDEMOEN Bernt (2001). *The Turkish Dialects of Trabzon, I*, Oslo: Unipub forlag.
- BROSSET M. (2003). *Gürcistan Tarihi* (nşr. H. D. Andreasyan-E. Merçil), Ankara: TTK Yayınları.
- BRYER Anthony (1975). "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Paper*, 29: 113-149.
- BRYER Anthony (1986). "Rural Society in Matzouka", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (nşr. A. Bryer-H. Lowry), Washington: 53-95
- BRYER Anthony (1964). "Trebizond and Rome", *Archeion Pontou*, 26: 290-307.
- CAFEROĞLU Ahmet (1994). *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CÖHÇE Salim (1988). "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri*, Samsun: 477-484.
- ÇAPA Mesut-Veyssel Usta (1995). *Milli Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları.
- DULAURİER M. Eduard (1928). "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", *Türkiyat Mecmuası, II*: 139-217.

- DULAURIER M. Eduard (1936). "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar" (nşr. M. K. Ayas), *Türkiyat Mecmuası*, V: 27-48.
- EBU'L FİDA İmâdu'd-Din İsmail (1864). *Tarih, II*, İstanbul.
- ERÖZ Mehmet (1984). "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu (Ankara 11-13 Eylül 1984) Bildirileri*, Ankara: 43-53.
- FALLMERAYER Jacop Philip (2002). *Doğu'dan Fragmanlar* (nşr. H. Salih-oğlu), Ankara: İmge Kitabevi.
- FALLMERAYER Jacop Philip (2011). *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi* (nşr. A. C. Eren vd.), Ankara: TTK Yayınları.
- FİNLAY George (1851). *The History of Greece and of the Empire of Trebizond*, London: William Blackwood and Sons.
- GILL Joseph (1964). *Personalities of the Council of Florence and Other Essays*, New York: Barnes & Noble.
- GOLDEN Peter B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (nşr. O. Karatay), Ankara: KaraM Yayınları.
- GUMİLËV L. N., *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, I*, (nşr. A. Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- HAHANOV A. (2004). *Panaret'in Trabzon Tarihi* (nşr. E. Uzun), Trabzon: yay. y.
- HİRSCHON Renée (2005). *Mübadele Çocukları* (nşr. S. Çağlayan), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İBNU'L ADÎM Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım Ömer (1954). *Buğyetu't-Taleb fi Tarih Haleb, II*, Şam.
- İBNU'L-EZRAK Ahmed b. Yusuf b. Ali (1992). *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi* (nşr. A. Savran), Erzurum.
- İBNU'L KALANİSİ Ebu Ye'la Hamza b. Esed et-Temîmî (1908). *Zeyl Tarihi Dimeşk* (nşr. Amedroz), Beyrut.
- JANSSENS Emile (1969). *Trebizonde en Colchide*, Bruxelles: Presses Universitaires de Bruxelles.
- JUANSHER (1991). *Juansher's Concise History of the Georgians* (nşr. R. Bedrosian), New York.
- KAFESOĞLU İbrahim (1988). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KARAÖRS Metin (1999). "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, Trabzon: 89-98.
- KIRZIOĞLU M. Fahrettin (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara: TTK Yayınları.
- KOROBENIKOV Dimitri (2015). "The Cumans in Paphlagonia", *Karadeniz İncelemeleri*, 18: 29-44.
- KURAT Akdes Nimet (1992). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Murat Kitabevi.
- LANG David Marshall (1997). *Gürcüler* (nşr. N. Domaniç), İstanbul: Ceylan Yayınları.

- LEBEAU (1836). *Histoire du Bas Empire, XX*, Paris.
- LORDKİPANİDZE Mariam (1987). *Georgia in the XI-XII. Centuries*, Tbilisi: Ganatleba Publishers.
- MILLER William, *Son Trabzon İmparatorluğu* (nşr.N. Süleymangil), İstanbul: Heyamola Yayınları.
- MÜVERRİH Vardan (1937). "Türk Fütuhâtı Tarihi" (nşr. H. D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi, I-II*: 153-255.
- NAKRAKAS Georgios (2003). *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni* (nşr. İ. Onsunoglu), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- NİHAL H.-Ahmed Naci (1928). "Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri", *Türkiyat Mecmuası, II*: 243-259.
- ÖZKAN Ahmet (1968). *Gürcüstan*, İstanbul: Aksiseda Matbaası.
- RÁSONYÍ László (1966-1969). "Kuman Özel Adları", *Türk Kültürü Araştırmaları, III-IV-V-VI*: 71-144.
- RÁSONYÍ László (1993). *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- RÁSONYÍ László (1984). *Tuna Köprüleri* (nşr. H. Akın), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- SAYGIN A. Adnan (1937). *Rize, Artvin ve Kars Havalisi Türkü, Saz ve Oyunları Hakkında Bazı Malumat*, İstanbul: Numune Matbaası.
- SHUKUROV Rustam (1999). "Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar" (nşr. K.Çiçek) *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, Trabzon: 111-121.
- SHUKUROV Rustam (1996). "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond", *Acts XVIII th International Congress of Byzantine Studies (Moscow 1991) II*, Shepherdstown: 75-81.
- SİHARULİDZE, Yuri vd. (1998). *Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul: Sorun Yayınları.
- SMBAT (2005). *Smbat Sparapet's Chronicle* (nşr. R. Bedrosian), New Jersey.
- SUNY Ronald Grigor (1989). *The Making of the Georgian Nation*, London: Tauris.
- TELLİOĞLU İbrahim (2004). "Gürcü İllerinde Siyasi Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü", *Türk Kültürü, 489-490*: 453-464.
- TELLİOĞLU İbrahim (2009). *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti: Trabzon Rum Devleti*, Trabzon: Serander Yayınları.
- THE GEORGİAN CHRONICLE (1991). *The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha* (nşr. S. Qaukhchisvili-K. Vivian), Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- TSAREVİTCH Wakhoucht (1842). *Description Geographique de la Georgie* (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg: Academie Impériale des Sciences.
- URFALI MATEOS (1987). *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara: TTK Yayınları.
- USPENSKİ F. İ. (2003). *Trabzon Tarihi* (nşr. E. Uzun), Trabzon: yay. y.

İbrahim Telliöğlu

ZACHARİADOU Élizabeth A. (1995). "Noms Coumans à Trébizonde", *Revue des Études Byzantines*, LIII: 285-288.